

Jan Amos Komenský o výchově*)

Profesor I. A. KAIROV,
řádný člen Akademie pedagogických věd
SSSR

Veliký český pedagog Jan Amos Komenský vstoupil do dějin pedagogiky a školy nejen jako velký didaktik, jenž odhalil zákony organizace a metodiky vyučování a vytváření ucelené školské soustavy, ale i jako veliký humanista a vychovatel mládeže.

S problematikou výchovy se setkáváme téměř ve všech Komenského pracích, jako je »Velká didaktika«, »Informatorium školy mateřské«, »Svět v obrazech« a další, a rovněž v řadě spisů a traktátů, jako je »Strůjce štěstí čili umění poraditi sobě samému«, »Řeč o vzdělávání ducha«, »Škola vševědná«, »Jak vyhnat ze škol lenost«, »Pravidla chování«, »Zákony školy dobře spořádané« a jiné.

O některých otázkách výchovy se pojednává v Komenského didaktických pracích, o jiných ve zvláštních samostatných pojednáních, věnovaných problémům výchovy. Tato stránka Komenského činnosti vyvolává odedávna u mnohých pedagogů a historiků zájem o něj jako o vychovatele.

Tak například Gottfried Herder již v roce 1795 obrátil pozornost na velké Komenského zásluhy o výchovu humánního citu. Francouzský historik a publicista Michelet pojmenoval Komenského »Galileem výchovy«. Někteří vědci srovnávali vliv Komenského na výchovu s vlivem Koperníka a Newtona na vědu a Bacona a Descartesa na filosofii. Avšak zvláštní zájem vyvolává Komenského pedagogické dědictví mezi našimi současníky. Poté, co politickou moc v Československu vybojovala dělnická třída, začalo bohaté a zajímavé, vskutku vědecké studium Komenského prací; této činnosti se věnují mnozí čeští vědci. Rovněž v Polsku se široce studuje pedagogické dědictví Jana Amose Komenského. Veliký slovanský vědec je blízký a drahý i nám, sovětským pedagogům.

Vycházejíce z marxisticko-leninské metodologie, studují mnozí sovětsští vědci všestranně Komenského práce, a to nejen ty, které se týkají didaktiky a otázek výchovného vyučování, ale i ty, které pojednávají o pro-

*) Předneseno na Mezinárodní komeniologické konferenci v Praze v září 1970.

blémech výchovy jako takové, jako procesu vytváření dětské osobnosti, a zvláště mravní výchovy. Zmíním se tu jen o pracích profesorů A. A. Krasnovského, N. K. Gončarova, D. O. Lordkipanidzeho, A. I. Piskunova a jiných.

Komenský vřele a hluboce miloval děti a jejich výchově přikládal velký význam; v dětech spatřoval budoucnost lidstva, a proto neúnavně bojoval o duši a srdce dítěte, snažil se vychovat z něho opravdového člověka. Nejenže nastínil cíle výchovy, ukládal vychovatelům úkoly a navrhoval metody pro jejich splnění, ale naléhal i na to, aby zkoumali dítě, hluboce poznávali jeho vnitřní svět, zákonitosti rozvoje jeho vědomí, citů a chování. Za nezbytnost považoval Komenský studovat podstatu a proces rozvoje duševního světa dětí ve spojení s jejich tělesným vývojem. Vždy měl na zřeteli živé dítě s jeho zvláštnostmi a potřebami — budoucího dospělého člověka. Vývoj dítěte se musí studovat — naléhavě požadoval Jan Amos Komenský —, mají-li se poznat jeho zákonitosti, bez čehož nelze provádět správnou výchovu mladých lidí.

Komenského tvůrčí činnost spadá do doby, kdy ve společnosti měla značný vliv teologie. »Toto vrcholné panství teologie,« psal Engels, »ve všech sférách duševní činnosti v oné době bylo důsledkem toho, že církev byla nejvyšším zobecněním a sankcí existujícího feudálního řádu.« (Sočinění, sv. VII, 1930, str. 128.)

Komenský splácel daň své době, když své představy o výchově vykládal v náboženském duchu, odvolává se často na texty z náboženských traktátů.

Zároveň však stál na pozicích materialistického senzualismu. Stát se člověkem. — toť podle Komenského hlavním cílem výchovy. Problémy výchovy v jeho pojetí postihují sféru vztahů mezi lidmi, především v oblasti morálky — Komenský píše o výchově k humanismu, o přátelství a bratrství mezi národy, o pěstování lásky ke svému národu, ke své vlasti. Komenský razil myšlenku výchovy celistvé osobnosti, na podstatu výchovy se díval všestranně, soustavu výchovy vytvářel tak, aby byla srozumitelná žákům a přiměřená jejich schopnostem. Veliký slovanský pedagog vytvořil a zdůvodnil ucelenou soustavu předškolní a školní výchovy dětí a mládeže, vypracoval univerzální plán výchovy, podchycující celý věk dětství a mládí.

Nás zvláště zajímá, jak otázky výchovy řešil Komenský na základě živých zkušeností a analýzy výsledků pozorování, podle idejí racionalismu, psychologie a shodnosti s přírodou, jakož i s ohledem na vývoj tělesných a duševních sil dětí. Obrovský význam v tomto projektu má známé Komenského dílo »Velká didaktika«, jež se však studuje bohužel hlavně z hlediska didaktiky.

Úkolem tohoto článku je přistoupit ke Komenského pracím především z hlediska výchovy budoucího člověka, problému, který on sám vyzvedl. Komenského systém výchovy je vybudován na Baconově zásadě, že »přírodu ovládá ten, kdo zná její zákony, kdo je poznává důkladným zkoumáním jevů a života«. Jestliže Bacon svou práci nazval »Instauratio Magna« (Velká obnova), pak Komenský dal svému dílu název »Didactica Magna« (Velká didaktika). Ve shodě s tímto principem pozoruje Komen-

ský pečlivě přírodu, metody a procesy, jež příroda a život vyjevují ve svých akcích, a odtud vyvozuje pravidla a metody umění výchovy.

»Velká didaktika« není pouhou ucelenou soustavou vyučování, obsahu vzdělání, organizace a metod vyučování, shodnou s přírodou a založenou na pozorování, nýbrž i vědecky zdůvodněnou soustavou výchovy osobnosti vcelku, soustavou výchovného vyučování.

Komenský houževnatě a vytrvale dokazoval důležitost a nezbytnost výchovy. Stát se člověkem předpokládá, říkal Komenský, získat vzdělání a výchovu. Není nic obtížnějšího než převychovat člověka špatně vychovaného. »Strom, když již zcela vyrostl vysoký nebo nízký, s větvemi rovnými nebo pokroucenými, zůstane takový, jaký je, a není možné změnit jeho podobu.« Komenský učil, jak vychovávat člověka, ale zdůrazňoval, že dospělý člověk se musí vychovávat od dětství.

Komenský prohlašoval, že »má-li se použít prostředků proti zkaženosti lidského rodu, musí se to dělat hlavně opatrnou a pečlivou výchovou v mládí. Tímto směrem je nejen důležité, ale i naprosto nutné zaměřit pozornost... Žijeme pospolu, dobří se zlými, a počet zlých je nekonečně větší než počet dobrých.« Toto je humanismus Komenského: aktivní boj dobra se zlem, i když v nevýhodných, nepříznivých a někdy dokonce v tragických podmínkách.

Životní podmínky v Komenského době byly kruté; divoké a nezkrocené mravy a zvyky vládly ve světě a nad lidmi, a proto v jejich »těle a duši bylo velmi mnoho nesvárů«.

Když Komenský mluvil o důležitosti a nezbytnosti výchovy, odvolává se se přitom na Platóna, tvrdil, že »člověk je bytost velice mírná a skvělá, jestliže je zkrocen opravdovou výchovou; nebude-li se však vychovávat anebo dostane-li se mu lživé výchovy, bude nejdivočejším tvorem ze všech, koho země rodí«.

Výchovu potřebují všichni — bohatí i chudí, urození i prostí, ve městech a městečkách, vesnicích a osadách, omezení i nadaní. Komenský byl vždy principiální a spravedlivý ve svých názorech o nezbytnosti a důležitosti výchovy. Byl rázný a přímočarý v názorech o špatném v člověku, lidský, mírný a laskavý v podpoře dobrého.

Když se zmiňoval o úloze výchovy, srovnával Komenský vychovatele se sadařem, jenž »z jakéhokoli živého kořene vypěstuje strom, když, je-li to třeba, uplatní právě své pěstitelské umění«.

Při budování své soustavy výchovy se Komenský řídil určitými principy. Uvedeme některé z nich:

Princip jednoty vyučovacího a výchovného procesu. Komenský podrobně vysvětluje podstatu výchovného vyučování. Radil učitel, aby při vyučování použil obsahu učební látky k odhalení pojmů, jež formují duševní a mravní svět dítěte. Kromě toho od učitele požadoval, aby se k žákům choval pozorně, srdečně a laskavě, aby uměl zažertovat, včas povzbudit žáka, zainteresovat jej a ocenit dobré chování. Jednotu výchovy a vyučování spojuje Komenský v jednotný proces výchovy ucelené osobnosti člověka — duševní, mravní a tělesné, a rozrušení ucelené výchovy považuje za nesprávné. »Neblahý nesoulad vládne tam,« říká, »kde tyto tři kvality nejsou vzájemně spojeny pevnými pouty. Neblahá je ta výchova, která nepřechází v mravnost... Co je věda bez

dobrých mravů? Kdo prospívá ve vědách a zaostává v dobrých mravech, ten více zaostává než prospívá.«

Princip shodnosti výchovy s přírodou. Komenský učil, že přírodu může řídit jen ten, kdo zná její zákony prostřednictvím pozorování jevů a života. Každý člověk se rodí se schopností poznávat věci.

Jakožto humanista viděl Komenský v lidské osobnosti celý svět v miniatuře.

Činnost vnějších smyslových orgánů při poznávání světa pokládal Komenský za univerzální. »Ve světě není nic, co by nemohl poznat člověk obdařený smysly a rozumem.« To umožňuje vytvořit pravidla a metody umění výchovy.

Své závěry o jednotlivých stránkách výchovy odůvodňoval Komenský vývojem konkrétních jevů pozorovaných v přírodě.

Princip shodnosti s přírodou, přiměřenosti silám a schopnostem dětí svědčí o tom, že Komenský byl senzualistou nejen v oblasti vyučování, ale i výchovy. V jeho době to byl pokrok na poli výchovy, zaměřený proti scholastickým základům výchovy. Komenský dospěl k popření holého autoritářství ve vyučování a výchově. Dokazoval, že nelze učit a vychovávat podřizováním autoritě, nýbrž pomocí důkazů, opírajících se o vyvinuté smysly a rozum.

Komenský učinil několik poznámek o tělesné výchově, o zásadách prodloužení lidského života. Tyto zásady převzal z pozorování přírody. Určil patřičný rozvrh práce a odpočinku, zaměstnání a volného času.

Princip individuálního přístupu k dětem respektuje osobní vlastnosti dětí, jejich psychologii. Některé děti mohou být vzhledem ke svému charakteru pomalé, jiné rychlé, některé dobré, jiné zlé, některé omezené, jiné schopnější. Proto i soustava výchovy musí být rozmanitá nejen s ohledem na věk dětí, ale i na individualitu každého jednotlivého žáka.

Princip výchovy od nejútlejšího dětství. Děti se mohou učit snadněji než dospělí proto, že dosud nejsou zatíženy špatnými návyky. Komenský se domníval, že přirozenost všech rodičů se tvorů je taková, že jsou poddajní a mnohem snadněji přejímají formu, pokud jsou ještě v kojeneckém věku; jakmile zesílí, nepoddávají se formování. Komenský tvrdil, že v člověku je trvalé a pevné pouze to, co v sobě vyvíjel v mládí.

Komenský vytvořil první vědecky podloženou soustavu předškolní výchovy a zvláště vypracoval zásady výchovy mládeže.

Princip podpory kladných stránek a rozvoj přirozeného nadání. Výchova není ve vztahu k chovanci něčím vnějším, něčím, co je mu uměle vnucováno. Je rozvíjením přirozeného nadání člověka, o ně je třeba se opírat, je třeba rozvíjet to, co je člověku dáno od přírody a co vyžaduje, aby se odhalilo a rozvíjelo, aby se podpořilo; zároveň je nutné rozhodně překonávat záporné stránky v osobnosti člověka.

Princip všeobecnosti, systematickosti a důslednosti výchovy. »Podíváme-li se sami na sebe, uvidíme, že vše, co se nás týká, postupuje tak důsledně, že vše předcházející klesí cestu následujícímu.«

Ve všem existuje postupnost. Naše činnost je zpočátku bezmocná, slabá, hrubá, nesystematická. Postupně se rozvíjejí duševní vlastnosti a my se snažíme pozvednout se výše.

Jak je vidět, Komenský nahlíží na proces výchovy jako na proces rozvíjení a utváření osobnosti člověka.

Komenský přistupoval k výchově z různých stran, určil její obecné cíle a úkoly. »Všichni lidé,« říkal, »kteří se narodili, přišli na svět s jedním a týmž hlavním cílem: stát se lidmi, to jest rozumnými bytostmi...«

Výchovu považoval za rozvíjení určitých kladných vlastností člověka jakožto nejdokonalejšího a nejskvělejšího tvora. Komenský výstižně a názorně sleduje proces vývoje člověka. Nejprve to je beztvárná, hrubá hmota. Ta získává obrysy malého tělíčka, bez smyslů a pohybu. Dětské tělíčko se postupně začíná hýbat a silou přírody přichází na svět; pomalu se otevírají oči, rozvíjí se zrak, sluch a další smysly. S postupem času začíná člověk chápat, že vidí, slyší a cítí, porovnáváním různých věcí se objevuje rozum. Nakonec vůle na sebe přejímá povinnost vedení: zaměřuje se k jednomu předmětu a odvrací od jiných.

Cíle výchovy zdůvodňoval Komenský psychologicky.

Člověk se musí stát člověkem, tj. vyvinout v sobě vpravdě lidské snahy a schopnosti, rozvinout v sobě rozum, vůli a srdce. V tom viděl Komenský obecné cíle výchovy. Z této trojjediné formy vyplývá vědecké vzdělání, mravnost a zbožnost. Jimi je určena výchova mládeže ve škole. Školu, jež ovládá lidské přirozenosti, nazývá Komenský »opravdovou dílnou lidскosti, v níž se všichni učí všestranně moudrosti, ctnosti a zbožnosti«.

Jak vidíme, přikládal Komenský velký význam mravní výchově. Ona pěstuje základní či kardinální ctnosti: moudrost, umírněnost, statečnost a spravedlivost.

To je třeba i »vštěpovat do srdcí jinochů«. Ne náhodou nahrazuje Komenský pojem »vliv výchovy« pojmem jejího vštěpování. Komenský objasnil podstatu těchto pojmů. »Opravdová moudrost,« říkal, odvolává se na španělského humanistu Vivese, »spočívá ve správném úsudku o věcech, abychom každou z nich považovali za to, čím ona je«. »Jinoši budou čerpat moudrost ze správného vyučování, z poznávání skutečných rozdílů mezi věcmi a ze srovnávání jejich dobrých vlastností.«

Umírněnosti je třeba učit při jídle a pití, ve spánku i při bdění, v práci i hrách, v rozmluvě i mlčení, krátce během celého vychovávání.

Statečnosti a sebeovládání se jinoši učí tím, že »překonávají sami sebe, tj., že krotí své přání běhat nebo hrát si v době vyučování, že se učí být trpěliví, potlačovat reptání a krotit hněv«.

»Spravedlivosti se naučí tím, že nikoho neurazí, každého ocení po zásluze, vyhnou se lži a podvodu, budou jednat svědomitě a laskavě.«

Pokud jde o mravy a dobré vlastnosti, Komenský je určil takto: poslušnost, pořádnost, uctivost ke starším, ochota, pravdomluvnost, spravedlivost, štedrost, pracovitost, mlčenlivost, trpělivost, ovládání vášní, lidskost a jemnost, způsobilost, důstojnost, zdrženlivost a skromnost. Spolu s výchovou ctností je třeba odvykat děti špatným mravům, jako je lícoměrnost, lež, lenost, braní cizích věcí, zahálka.

Znat, dělat, hovořit — to je Komenského trojčlenné dělení věd podle jejich vzdělávacích a výchovných výsledků. Morální rysy osobnosti lze

podle Komenského rozdělit do tří skupin: 1. humanistické, 2. praktické pro život, 3. pravidla kulturního chování.

Vzhledem k podmínkám doby, v níž Komenský žil, nepodařilo se mu odhalit problémy morální výchovy a humanismu, nechávaje stranou jejich náboženské a idealistické pojetí. Avšak ve feudální struktuře společnosti a vzhledem k postavení člověka v oné společnosti měla Komenského linie pokrokový a demokratický charakter.

Jednou z nejdůležitějších otázek výchovy je podle Komenského otázka metod výchovy. »... Je-li metoda výchovy uplatněna správně a důsledně,« říkal, »pak výsledek, v nějž se vždycky nevěří, se nemůže ... nedostavit.«

Je tedy třeba na základě zkušeností určit metody, zjistit psychologickou zvláštnost vychovávaného, aby byly metody naprosto správné. Komenský nastínil soustavu metod, cest a prostředků morální výchovy. Patří sem: výchova učením, cvičení morálního jednání, příklad, nařízení a pravidla chování, pedagogické působení prostředí, dodržování stanovného režimu, kázeň, organizace mimotřídního zaměstnání, hry, organizace odpočinku.

V morální výchově věnoval Komenský zvláštní pozornost citové výchově.

Jak jsme již dříve viděli, věnoval Komenský velkou pozornost též metodám celkového rozvíjení přirozeného nadání. Domníval se, že pro to je třeba, aby:

a) se rodiče starali, aby se dětem nepříhodilo nic zlého, co by ohrozilo jejich život, zdraví, smysly a mravy;

b) vychovatelé vštěpovali dětem dobré vlastnosti, dávali jim příklad čestnosti, ukazovali vzory moudrých činů a vtipné řeči;

c) veřejné školy byly organizovány jako dílny lidskosti. Komenský se uchyluje k oblíbené metodě srovnávání:

»jako se musí pro ryby určit sádky, pro stromy sady, tak pro mládež školy«;

d) dobré knihy upevňovaly nadání hlubším poznáváním věcí, rozmanitými ctnostmi;

e) se pořádala častá setkání s učiteli ... pracovitými a výřečnými;

f) se děti učily zasvětit život práci. Jinoši sami se musí cvičit v činech;

g) tomu napomáhali horliví a moudří panovníci, pečující o školu, děti, učitele atd.

V tom se projevuje Komenského demokratismus, pedagogický optimismus a humanismus.

Mnoho pozornosti věnoval Komenský různým cvičením ve všech druzích ctnosti.

»Ctnostem se lze naučit tak, že se postupně koná dobro, je třeba učit se pospíchat konat dobro. Tak jako se děti snadno naučí běhat běháním, mluvit mluvením, psát psaním apod., právě tak se naučí poslušnosti tím, že budou poslouchat, zdrženlivosti tím, že budou zdrženlivé, trpělivosti tím, že budou trpělivé apod. Jen aby byl někdo, kdo je slovem a příkladem povede.« Vychovávaní musí proto mít stále před očima »příklady řádného života rodičů, chův, učitelů, druhů«.

»Děti jsou jak opičky,« říkal Komenský, »i ony bez jakéhokoli pobízení

napodobují rády vše, co vidí, i dobré, i špatné, proto se dříve naučí napodobovat než poznávat.«

»K příkladům je však třeba připojit nařízení a životní pravidla, aby se napravilo, doplnilo a upevnilo napodobování.« Zkušenost ukazuje, že často »zlo díky zkaženosti naší přirozenosti se přichytí snadněji a drží pevněji, je třeba všemi způsoby oddálit od mládeže všechny důvody k mravnímu zkažení...«

Sem Komenský zahrnuje: špatné přátelství, pohoršlivé řeči, plané a bezobsažné knihy, zahálku; aby se děti od nicnedělání nenaučily jednat špatně, je třeba je »neustále zaměstnávat vážnými nebo zajímavými předměty: jen jim nedovolit zahálku«.

A konečně je nutná kázeň.

Komenský si velmi pozorně všímá výchovy ke kázni. »Škola bez kázně je jako mlýn bez vody,« říká podle českého přísloví. Přísnou kázeň je nutné udržovat ne pro vyučování, ale pro chování. Komenský nepovažuje kázeň jen za projev vědomí žáka, ale i za projev jeho mravního citu. Kázeň má být zaměřena na pěstování ochoty k bližnímu, na výchovu optimismu v práci a při plnění každodenních úkolů; tyto vlastnosti se mají upevňovat jejich neustálým uplatňováním v praxi.

Pokud jde o charakter či formu kázně, pak »nejlepšímu způsobu kázně nás učí slunce nebeské. Rostlinám dodává stále světlo a teplo, často děší a vítr, někdy blesky a hromy, a i tyto poslední jsou jim k užitku«.

Tak i mravního usměrnění smyslu pomocí výchovy ke kázni se má dosáhnout především »správnými příklady, vlídným slovem a vždy vřelou a upřímnou náklonností. Údery blesku a hromobití (tresty) se připouštějí jen ve výjimečných případech«. A i těchto prostředků se musí používat »bez rozčilování, hněvu a zášti...«, aby viník »sám pochopil, že trest mu byl uložen k jeho prospěchu, a aby jej přijímal s týmž pocitem jako každý hořký lék, předepsaný mu lékařem«.

Komenského učení o výchově poskytuje bohatý materiál pro náš současný pedagogický výzkum.

My, pedagogové v socialistických zemích, se považujeme za dědice Komenského, avšak neřadíme se mezi ty dědice, kteří dědictví jen utrácejí.

Stojíme na pozici tvorby, rozvíjení a dalšího zdokonalování pedagogického dědictví Komenského.

Nepřístupujeme k jeho pracím dogmaticky, nýbrž tvůrčím způsobem, s ohledem na nové historické podmínky života, na naše ideové názory, požadavky a úkoly výchovy dospívající generace, splácejíce daň lásky, úcty a vděčnosti velikému slovanskému pedagogovi a překrásné duši člověka — Janu Amosovi Komenskému.

Přeložil M. Šumavský

Poznámky překladatele:

1. Názvy prací J. A. Komenského jsem upravil podle znění dnes u nás běžně používaného. Týká se to především titulu »O kultě přírodních darování«. — »Řeč o vzdělávání ducha«. Ruský název je patrně převzat z překladu Komenského do ruštiny r. 1893 »O kultuře přírodních darování«. Jde o Komenského přednášku z 24. 11. 1650 »De cultura ingeniorum oratio«, která ve starších českých vydáních se objevovala též pod názvem »Řeč o vzdělávání vtípů«.

Ruský název »Kuzněc šťastja ili iskusstvo sovetovat samomu sebe« uvádím jako »Strůjce štěstí čili umění poraditi sobě samému« analogicky podle českého vydání z r. 1872, s tím rozdílem, že tehdejší název zněl: »...čili umění starati se o sebe sama«. Jde o Komenského traktát »Faber fortunae sive ars consulendi sibi ipsi«.

2. Vzhledem k tomu, že Kalrov neuvádí u Komenského citací pramen, je nemožné prakticky zjistit, z kterých Komenského prací jsou převzaty. Tyto citáty jsem proto musel překládat z ruštiny a nemohl jsem je srovnat s originálem, resp. s posledním jeho českým zněním.